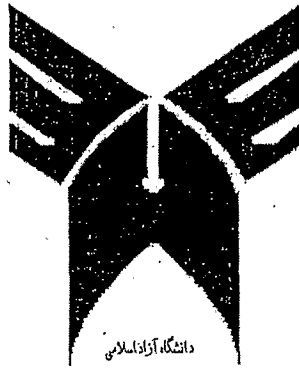

سلامی

۱۳۷۸

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

کشاورزی و مالکیت ارضی ایران از پایان عصرناصری تا تأسیس سلسله پهلوی

استاد راهنما:

دکتر محمد علی علیزاده

استاد مشاور:

دکتر محمد نبی سلیم

نگارش:

حسن جعفری

زمستان ۱۳۸۸

استاد راهنما: دکتر محمد علی علیزاده
شهرت: آرک

۱۳۸۹/۳/۱۷

۱۳۷۸۳۹

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: ایران دوره اسلامی

عنوان:

کشاورزی و مالکیت ارضی ایران از پایان عصر ناصری تا تاسیس سلسله پهلوی

نگارش:

حسن جعفری

زمستان ۱۳۸۸

۱- دکتر محمد علی علیزاده

۲- دکتر محمد نبی سلیم

۳- دکتر احمد اشرفی

هیأت داوران:

سپاسگزاری

من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق

هر کس که شکر انسان (صاحب حق) را بجا نیاورد، شکر خدا را بجا نیاورده است

حال که به لطف و عنایت خداوند متعال تدوین این پایان نامه با تمام رسیده است، بر خود وظیفه می دانم قدر دان و

سپاسگزار کلیه کسانی باشم که مرا در این کار راهنمایی و یاری نموده اند.

با تقدیر و تشکر از استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمد علی علیزاده که بعنوان استاد راهنما در تمامی مراحل تحقیق از

راهنمایی های ایشان بهرمنند شدم واز هیچ کوششی در این راه دریغ نورزیدند و با تقدیر و تشکر از استاد گرامی جناب

آقای دکتر محمد نبی سلیم که زحمت مشاوره این پایان نامه را تقبل فرموده وایشان نیز نهایت همکاری را داشتند.

همچنین از زحمات کلیه اساتید گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود که در طول دوره تحصیل اطلاعات

ذیقیمی را در اختیار اینجانب قرار دادند، تقدیر و تشکر می نمایم.

با سپاس و تشکر از کارکنان: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه مسجد گوهرشاد، کتابخانه دانشگاه آزاد

اسلامی واحد شاهرود، کتابخانه عمومی شماره ۲۰۱ شهرستان شاهرود، کتابخانه علی ابن ابیطالب شاهرود، کتابخانه

پژوهشکده معلم که منابع و مآخذ مورد نیاز در این تحقیق در اختیارم قرار دادند.

تقدیم به:

به مادر گرامیم که در طول زندگی و تحصیل دعای خیر او بدرقه راهم بوده است و تقدیم به همسر و دو فرزندم که در

طی تحصیل مشوق من بودند

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده.....	۱
مقدمه.....	۲
فصل اول: پیشینه کشاورزی و مالکیت ارضی ایران قبل از تاسیس سلسله قاجار....	۸
۱-۱- تگاهی به کشاورزی و مالکیت ارضی در ایران قبل از اسلام.....	۹
۱-۱-۱- کشاورزی قبل از اسلام.....	۹
۱-۱-۲- مالکیت ارضی قبل از اسلام.....	۱۷
۲-۱- کشاورزی و مالکیت ارضی ایران از ابتدای دوره اسلامی تا آغاز سلسله قاجار.....	۲۵
۱-۲-۱- کشاورزی ایران در قرون اولیه اسلامی.....	۲۵
۲-۲-۱- کشاورزی ایران در عهد ترکان و مغولان.....	۳۰
۳-۲-۱- کشاورزی ایران از صفویه تا قاجار.....	۳۳
۴-۲-۱- مالکیت ارضی قرون اولیه اسلامی در ایران.....	۳۷
۵-۲-۱- مالکیت ارضی در دوره سلاجقه و مغول.....	۴۰
۶-۲-۱- مالکیت ارضی از صفویه تا قاجار.....	۴۳
فصل دوم : کشاورزی و مالکیت ارضی ایران از تاسیس سلسله قاجار تا پایان دوره	
ناصری.....	۴۷
۱-۲- ظهور قاجار در عرصه تاریخ ایران.....	۴۸
۲-۲- نحوه اداره حکومت های محلی.....	۵۴
۳-۲- کشاورزی از تاسیس حکومت قاجار تا پایان دوره ناصری.....	۶۱
۱-۳-۲- مالکیت زمین.....	۶۲

- ۲-۳-۲-منابع آب و آبیاری.....۶۲
- ۳-۳-۲-سیاست قاجار یه در باره کشاورزی و وضع کشاورزان.....۶۷
- ۴-۳-۲-مالیات ها و کشاورزی.....۷۰
- ۵-۳-۲-روش کشاورزی.....۷۳
- ۶-۳-۲-محصولات تولیدی و تجارت آنها.....۷۶
- ۷-۳-۲-عوامل نا مساعد محیطی، خشکسالی و حمل و نقل.....۷۹
- ۴-۲-مالکیت ارضی از ابتدای حکومت قاجار تا پایان دوره ناصری.....۸۲
- ۱-۴-۲-املاک خالصه.....۸۳
- ۲-۴-۲-املاک تیولی.....۸۸
- ۳-۴-۲-املاک موقوفه.....۹۰
- ۴-۴-۲-املاک خصوصی (بزرگ مالکان و خرده مالکان).....۹۲
- ۵-۴-۲-مالکیت، موقعیت زارع، مالیات ارضی.....۹۶

فصل سوم: کشاورزی و مالکیت ارضی از پایان دوره ناصری تا تاسیس سلسله

- پهلوی.....۱۰۲
- ۱-۳- کشاورزی از پایان دوره ناصری تا تاسیس سلسله پهلوی.....۱۰۳
- ۱-۱-۳-مالکیت ارضی.....۱۰۴
- ۲-۱-۳-تجاری شدن محصولات کشاورزی.....۱۰۶
- ۳-۱-۳-آبیاری و منابع آب.....۱۱۰
- ۴-۱-۳-روشهای کشاورزی.....۱۱۶
- ۵-۱-۳-وضع کشاورزان در دهه های پایانی دوره قاجار.....۱۱۹
- ۶-۱-۳-حمل و نقل محصولات کشاورزی و جاده ها.....۱۲۲
- ۷-۱-۳-مالیات بر کشاورزی.....۱۲۳
- ۲-۳-مالکیت ارضی از پایان دوره ناصری تا تاسیس سلسله پهلوی.....۱۲۵

- ۱۲۶.....۱-۲-۳-املاک خالصه(دیوانی).....
- ۱۳۱.....۲-۲-۳-املاک تیولی.....
- ۱۳۳.....۳-۲-۳-املاک وقفی.....
- ۱۳۵.....۴-۲-۳-املاک خصوصی(بزرگ مالکان و خرده مالکان).....
- ۱۴۱.....۳-۳-تاثیر انقلاب مشروطه بر کشاورزی و مالکیت ارضی ایران (قوانین و مصوبات).....
- ۱۵۰.....۴-۳-تشکیل حکومت مشروطه و نحوه اداره ایالات و ولایات.....
- ۱۵۰.....۱-۴-۳-قانون تشکیلات ایالات و ولایات.....
- ۱۵۴.....۲-۴-۳-انجمن های ایالتی و ولایتی.....
- ۱۵۷.....۵-۳-نظامهای بهره برداری از زمین (نظام سهم بری و نسق بندی).....
- ۱۵۸.....۱-۵-۳-بهره برداری مستقل خانوادگی(خرده مالکی).....
- ۱۵۹.....۲-۵-۳-بهره برداری اجاره ای.....
- ۱۶۰.....۳-۵-۳-نظام بهره برداری سهم بری(مزارعه).....
- ۱۶۲.....۴-۵-۳-نسق داری(حق نسق).....
- ۱۶۵.....۵-۵-۳-گاو بندی(گاو بند).....
- ۱۶۶.....۶-۵-۳-بینه بندی.....
- ۱۶۹.....۷-۵-۳-تقسیم محصول در نظام سهم بری.....
- ۱۷۶.....۸-۵-۳-خدمات اجباری زارع.....
- ۱۷۷.....۹-۵-۳-وظایف مالک در نظام سهم بری.....
- ۱۷۸.....۱۰-۵-۳-روستائیان بی نسق(خوش نشین ها یا آفتاب نشین ها).....

فصل چهارم : ورود مناسبات سرمایه داری غرب به ایران و تاثیر آن بر ساختارهای

- کشاورزی عصر قاجار ۱۸۰
- ۱-۴-هدایت تولیدات کشاورزی برای نیاز استعمارگران..... ۱۸۲
- ۲-۴-افزایش صادرات محصولات کشاورزی(حسب تقاضای در بازار جهانی)..... ۱۸۷

۱۹۸.....	۳-۴- ورود کالا های کشاورزی.....
۲۰۲.....	۴-۴- وابستگی اقتصاد کشاورزی ایران به کشور های خارجی.....
۲۰۵.....	۴-۵- به هم خوردن قشر بندی اجتماعی و ایجاد مالکیت های جدید.....
۲۱۱.....	نتیجه گیری کلی.....
۲۱۶.....	فهرست منابع و مآخذ.....
۲۲۴.....	چکیده انگلیسی.....

چکیده

کشاورزی از عمده ترین فعالیت اقتصادی ، معیشتی اکثر مردم ایران و اساس قدرت اقتصادی حکومت در دوره قاجار می باشد . در این زمان شیوه تولید سنتی و آبیاری مصنوعی مزارع با استفاده از منابع آب (قنوات ، چاه ها ، رودخانه ها ، چشمه ها) در بیشتر ایالت های کشور انجام می گیرد و محور اصلی تولیدات بر پایه کشت محصولات معیشتی در اراضی خالصه ، تیولی ، وقفی و خصوصی است ، که بار اصلی تولید بر دوش رعیت سهم بر قرار دارد . از اواسط حکومت قاجار نفوذ و تسلط تدریجی سیاسی و اقتصادی غرب (روس و انگلیس) در ایران ، ورود مناسبات سرمایه داری به کشور و در پی آن وقوع انقلاب مشروطه ، کشاورزی و مالکیت ارضی ایران را دچار تحول کرد . شیوه تولید محصولات معیشتی جای خود را به تولید محصولات تجاری مورد نیاز استعمارگران ، با افزایش سطح زیر کشت این محصولات داد . از اینرو ایران به تولید کننده مواد خام کشاورزی تبدیل شد . این روند نه تنها اقتصاد کشاورزی ایران را به استعمارگران وابسته کرد ، بلکه وارد کننده برخی کالاهای اساسی کشاورزی نظیر (قند ، شکر ، ...) گردید . لغو تیولداری ، احترام به مالکیت خصوصی ، سودآوری تولید و تجارت محصولات کشاورزی و مالکیت ارضی ، کسب حیثیت اجتماعی و سیاسی در شرایط جدید مشوق اصلی تجار و صاحبان سرمایه و سایر اقشار جهت خرید زمین شد . در نتیجه املاک خصوصی (بزرگ مالکی) به قیمت از بین رفتن و کاهش وسعت سایر املاک (خالصه ، تیولی ، وقفی) ، به شدت افزایش یافت و بهم خوردن قشر بندی اجتماعی را به دنبال داشت . با وجود رشد مالکیت خصوصی و رخنه مناسبات سرمایه داری در کشاورزی ایران ، علیرغم افزایش میزان سطح زیر کشت ، تغییری در فن آوری و شاخصه های کشاورزی سنتی حاصل نشد . فقط آثار آن در دهه های پایانی حکومت قاجار منجر به وابستگی اقتصاد کشاورزی ، زوال کشاورزی خودکفا و بدتر شدن وضعیت زراعتان شده ، به صورتیکه عده ای از رعایا ، روستاها را ترک و به صورت کارگر روزمزد در حاشیه شهرها ساکن شدند .

کلید واژه : قاجار ، مشروطه ، کشاورزی ، اقتصاد ، مالکیت ارضی ، مناسبات سرمایه داری

مقدمه

بیان مسئله

با ورود کشاورزی در زندگی بشر و در پی آن رواج تدریجی زندگی یکجا نشینی، مسئله کشاورزی، مالکیت ارضی و تصاحب زمین جایگاه مهمی در حیات اقتصادی و اجتماعی او پیدا کرد. کشور ایران نیز با وجود این که دارای آب و هوای خشک و نیمه خشک بوده، و از نظر جغرافیایی جزو مناطق کم باران محسوب می شود. بطوری که میزان نزولات آسمانی در اکثر مناطق ایران به اندازه نبود که بتوان بدون آبیاری مصنوعی به کشت و زرع پرداخت به استثنای ایالت های شمالی (مازندران و گیلان)، ولی از قدیم الایام یکی از فعالیت های اقتصادی یا به عبارتی اصلی ترین و عمده ترین بخش اقتصاد ایرانیان، که بیشتر مردم ایران زمین را به خود مشغول داشته کشاورزی بوده است. در نتیجه این شرایط طبیعی است که نه تنها قسمت اعظمی از معیشت مردم از این راه بدست می آمده، بلکه منابع مالی و پایگاه اقتصادی حکومتگران بر این سرزمین هم، غالباً بخش کشاورزی می باشد. به دلیل موارد ذکر شده، کشاورزی، مالکیت بر اراضی و منابع آب برای طالبان قدرت سیاسی، اقتصادی و حیثیت اجتماعی، دارای اهمیت بوده است. در دوره ی حاکمیت سلسله قاجار بر ایران نیز این شرایط حکم فرما بود.

علاوه بر آن از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه با ورود مناسبات سرمایه داری به ایران تجاری شدن محصولات کشاورزی، باز شدن بازارهای جهانی بر روی محصولات کشاورزی ایران و بالعکس، رواج مبادلات پولی، انقلاب مشروطه و دیگر متغیرها تأثیرات عمیقی بر روی کشاورزی، مالکیت ارضی، ساختارهای اجتماعی و اقتصاد کشاورزی ایران داشته است که بررسی اصلی این پژوهش در همین مقطع یعنی از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه تا تاسیس سلسله پهلوی می باشد.

هدف تحقیق

هدف از این پژوهش بررسی وضعیت کشاورزی و مالکیت ارضی، ایران دوره قاجار در فاصله زمانی بعد از پادشاهی ناصرالدین شاه تا تاسیس سلسله پهلوی می باشد. چون این موضوع تاکنون بعنوان تحقیقی مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است و بنظر می رسد، تغییر و تحولات در بخش کشاورزی و مالکیت ارضی دوره قاجار بخصوص از دهه های

پایانی سلطنت ناصرالدین شاه تا اواخر دوره قاجار، نقش کلیدی در توسعه مناسبات سرمایه داری و موانع ایجاد شده در سر راه آن و طرح اصلاحات ارضی در دوره پهلوی داشته است، لذا انجام این پژوهش ضرورت پیدا می کند. پرسش اصلی تحقیق این است، در دوره مورد بحث شیوه ی کشاورزی و انواع مالکیت بر اراضی به چه شکل بوده است، که در بطن این سوال اصلی، به سوال های فرعی دیگری باید پاسخ داده شود.

که شامل:

- ۱- آیا شرایط حاکم در این دوره باعث تغییر و تحول در کشاورزی و مالکیت ارضی شده است؟
- ۲- گسترش ارتباط با غرب و ورود مناسبات سرمایه داری به ایران، چه تأثیر بارزی بر مالکیت ارضی، کشاورزی، نوع محصولات کشاورزی، روش های کشاورزی، اقتصاد کشاورزی و ساختار اجتماعی ایران داشته است؟
- ۳- بعد از انقلاب مشروطه در بخش کشاورزی و مالکیت ارضی ایران تغییر و تحولی رخ داده است؟

فرضیات

- ۱- شیوه ی کشاورزی سنتی و انواع مالکیت ها مانند، املاک خالصه، تیولی، وقفی، خصوصی وجود دارد. شیوه تولید و مالکیت ها به تدریج در حال تغییر و تحول می باشد. نیاز به شیوه ی تولید سرمایه داری احساس می شود. و گرایش به سمت و سوی خصوصی کردن املاک رو به گسترش است.
- ۲- گسترش نظام دیوان سالاری، نیاز مالی حکومت، گسترش روابط با غرب، باز شدن بازار جهانی به روی محصولات کشاورزی ایران و ورود کالاهای ساخته شده غرب به ایران سبب تغییر و تحول در کشاورزی و مالکیت ارضی ایران می شود.
- ۳- گسترش روابط با غرب، ورود مناسبات سرمایه داری و پولی به ایران باعث می شود، سرمایه گذاری بر روی کشاورزی و زمین افزایش یابد، مالکیت خصوصی وجه غالب انواع مالکیت ها شود، نوع محصولات کشاورزی تغییر و مطابق با نیاز بازار جهانی شده و اقتصاد کشاورزی ایران وابسته به بیگانگان گردد و در نتیجه ی هجوم تجار، بازرگانان - کارگزاران دولتی برای خرید زمین قشر بندی اجتماعی را تغییر می کند.
- ۴- انقلاب مشروطه و قوانین و مقررات مصوب در مورد مالکیت و کشاورزی در صورت اجرایی شدن قطعاً بر کشاورزی و مالکیت ایران این دوره تأثیر گذار است.

پیشینه ی ادبیات تحقیق

در خصوص منابع مورد استفاده در این تحقیق باید یادآور شد که منابع و مأخذ را می توان به دو دسته تقسیم کرد . گروه اول شامل کتاب های تاریخ عمومی و سلسله ای است ، که این منابع به اشارات اندک و گذرا و آن هم بطور جسته و گریخته مطالبی را درباره ی کشاورزی و مالکیت ارضی داشته و بیشتر به امور سیاسی و اجتماعی و سرگذشت پادشاهان پرداخته اند . اما گروه دوم منابع و مأخذی است که پژوهش گران و نویسندگان ایرانی و خارجی با جستجو و تفحص در مورد کشاورزی و مالکیت ارضی ایران و سیر تغییر و تحولات بوجود آمده در این زمینه مطالب ذیقیمتی را جمع آوری و تدوین کردند، از جمله می توان به آثار نویسندگان و محققان مانند: لمبتون ، احمد اشرف، جمالزاده، عیسوی ، سوداگر، سیف، رشیدی، کدی، نوشیروانی، عبدالله یف، پژوهشگران شوروی سابق و.....، واز سفرنامه نویسان: پولاک، لایارد، بروان، نکتین، ژوبر، فووریه و....، اشاره کرد. لذا این تحقیق با استفاده از هر دو دسته منابع بخصوص با تکیه بر استفاده از منابع و مأخذ گروه دوم در چهار فصل نوشته شده است که شامل: فصل اول، پیشینه کشاورزی و مالکیت ارضی ایران قبل تاسیس سلسله قاجار (قبل از اسلام و بعد از اسلام). فصل دوم، کشاورزی و مالکیت ارضی ایران از تاسیس سلسله قاجار تا پایان دوره ناصری، فصل سوم، کشاورزی و مالکیت ارضی از پایان دوره ناصری تا تاسیس سلسله پهلوی و فصل چهارم ، تحت عنوان ورود مناسبات سرمایه داری غرب به ایران و تاثیر آن بر ساختارهای کشاورزی عصر قاجار می باشد.

در ذیل به بررسی مهمترین منابع و مأخذ مورد استفاده در این تحقیق می پردازیم .

مالک و زارع در ایران

۱- مالک و زارع در ایران از کتاب های بی مانندی است که خاورشناسان درباره ی ایران نوشته اند و برای نوشتن آن از منابع موجود عربی ، فارسی ، انگلیسی استفاده شده است . نویسنده ی کتاب لمبتون زبان فارسی را می دانسته و در سال ۱۹۳۹م موفق به گرفتن دکتری فلسفه و در سال ۱۹۴۵م درجه دکترای ادبیات را نیز گرفت . وی از سال ۱۹۳۹م تا ۱۹۴۵م وابسته مطبوعاتی سفارت انگلیس در تهران مشغول بکار بوده است . در سال ۱۹۴۵م به دانشیاری و در سال ۱۹۵۲م به مقام استادی فارسی دانشگاه لندن نایل آمده است . متن انگلیسی کتاب مالک و زارع در ایران در سال ۱۹۵۲م انتشار یافته و چاپ اول ترجمه ی فارسی آن در سال ۱۹۶۰م (۱۳۳۹ش) انجام گرفته است . از امتیازات این

کتاب این است که مؤلف علاوه بر استفاده از منابع و مأخذ، خود نیز از نزدیک در سالهای (۱۹۳۷-۱۹۳۵م) و (۱۹۴۵-۱۹۳۸م) به مشاهده رسم ملکداری و مطالعه روابط زارع و مالک پرداخته است و با سفر به اقصی نقاط ایران، اقدام به جمع آوری اطلاعات برای این اثر خود کرده است. موضوعات این کتاب به دو بخش تقسیم می شود. در بخش اول تاریخ مالکیت ارضی و روابط مالک و زارع و مالیات ارضی در ایران پس از اسلام تا اعطای مشروطیت در سال ۱۹۰۶م مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش دوم به روابط مالک و زارع و مالکیت ارضی بعد از مشروطیت تا اواسط سلسله پهلوی اشاره شده است. لازم به یادآوری است در این کتاب از تاثیر گسترش مناسبات سرمایه داری و ارتباط با غرب در ایران دوره قاجار، بر روابط مالک و زارع، مالکیت ارضی و کشاورزی ایران مشخصاً ذکری به میان نیامده است.

تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق)

۲- چارلز عیسوی نویسنده کتاب در قاهره از یک پدر و مادر لبنانی الاصل زاده شده و در کالج ماگدالن آکسفورد تحصیل کرد و سال ها استاد اقتصاد دانشگاه کلمبیا شد و بر ریاست انجمن مطالعات خاورمیانه انتخاب گردید. و به ریاست انجمن مطالعات علمی ادواری چون مجله بین المللی مطالعات خاورمیانه و مجله خاور میانه قرار گرفت او کتاب های مختلفی تألیف نمود، از جمله تاریخ اقتصاد خاورمیانه، اقتصادیات نفت خاورمیانه و کتب و مقالات متعدد دیگر. کتاب تاریخ اقتصادی ایران، اقتصادیات دوره قاجار رامن حیث المجموع در بر می گیرد در این اثر بحث مفصلی درباره عواملی که باعث کنندی رشد اقتصادی می شده، ویژگی های جغرافیایی، ساختار اجتماعی، و نیز عوامل خارجی، رقابت روس و انگلیس در ایران، کشیده شدن ایران به شبکه بازرگانی و مالی بین المللی، رشد حجم تجارت و تحولات در مدیریت، رواج حمل و نقل بازرگانی، انتقال کند از یک کشاورزی سنتی، به یک کشاورزی با محصولات بازاری و در نهایت از هم پاشیدن کشاورزی فروپاشی صنایع دستی و سایر موارد درباره مسائل اقتصادی مطرح شد است. در فصل پنجم این کتاب مشخصاً به کشاورزی و مالکیت ارضی و تغییر و تحول بوجود آمده در این مقطع زمانی شرح نسبتاً مفصل داده شده است که مورد استفاده بیشتری در این تحقیق داشته است. از ویژگی های دیگر این کتاب گزینش های آن از مجموعه مقالات منتخب و کتابهای مختلف و قطعاتی از اسناد و گزارش های کتبی از زبان های متعدد و دیدگاه های مختلف درباره جنبه های متفاوت اقتصاد ایران را مورد بررسی قرار داده است.

گنج شایگان (تاریخ اقتصادی ایران)

۳- این کتاب نخستین کتاب تاریخ اقتصادی ایران در دوره قاجار است که به زبان فارسی به قلم یک ایرانی به نام سید محمد علی جمالزاده در هنگام نخستین جنگ جهانی تألیف شد. و در سال ۱۳۳۵ق در جزو سلسله انتشارات اداره «کاوه» در برلن انتشار یافته است. از امتیازات این کتاب منبع دست اول بودن آن و پرداختن به وضعیت صادرات و واردات ایران در این دوره زمانی که وجه غالب صادرات محصولات کشاورزی بوده است و همچنین اشاره به مناطق زیر کشت محصولات کشاورزی در دهه های پایانی حکومت قاجار می باشد.

آنچه قابل توجه است در این کتاب صرفاً بر وضعیت اقتصادی، صادرات و واردات و مناطق زیرکشت محصولات کشاورزی پرداخته اما مورد تجزیه و تحلیل واقع نشده است.

پژوهشهایی در تاریخ نوین ایران (گروهی از نویسندگان)

۴- این کتاب پژوهشی است پیرامون برخی مساله های تاریخ نوین ایران که در به سه بخش نوشته شده است. بخش نخست آن توسط ن.آ. کوزنتسوا، دکتر در علوم تاریخ، کارشناس تاریخ نوین، کارمند ارشد علمی شعبه خاور نزدیک و میانه در انستیتوی خاورشناسی آدکامی علوم اتحاد شوروی، رشد اقتصادی و اجتماعی کشور ایران در پایان سده هجدهم میلادی و نیمه اول سده نوزدهم میلادی مورد بررسی قرار داده است.

در بخش دوم در خصوص استیلای سرمایه داری غرب بر ایران و تبدیل ایران به یک کشور نیمه مستعمره و رشد مناسبات سرمایه داری که در پایان سده نوزدهم میلادی و آغاز سده بیستم که باعث دگرگونی های چشمگیر در ساخت اجتماعی- اقتصادی انجامید توسط ل.م. کولاکینا که همکار خانم کوزنتسوا بود. مورد مطالعه و نوشته شده است.

بخش سوم این کتاب پژوهشی است از دکتر و.و. تروپتسکوی کارمند شعبه خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد شوروی می باشد که در خصوص نقش، عشایر یکجانشین و کوچ نشین در دوران ایران نوین می باشد. در این کتاب مسائلی از قبیل رشد مالکیت خصوصی و دگرگون شدن ساخت تولید کشاورزی و گذر از کشاورزی سنتی و معیشتی به سوی کشاورزی تجاری در زمان رخنه سرمایه بیگانه و همچنین تغییر و تحول در جمعیت عشایر و اسکان یافتن آنها و تبدیل زمین های عشایر برای کشت محصولات پولی و گرایش سران قبایل و عشایر به زمین داری مطالب قابل توجه ای آمده است که مورد استفاده در این تحقیق قرار گرفته است.

ایران و ایرانیان

۵- یاکوب ادوارد پولاک ، نویسنده سفرنامه مذکور که اصولاً معلم طب و جراحی است از اهالی اطریش بود که به عنوان داروساز استخدام شده ، او مدت ده سال در ایران زندگی می کرد که در سال ۱۸۸۵م طیب مخصوص ناصرالدین شاه بود . که پیش از بازگشت ، کتاب ایران سرزمین و مردم آن را نوشت ، پولاک هدف سفرنامه خود را معرفی یکی از جالب توجه ترین ملل عالم دانسته و معتقد است ، وی کتاب خود را دور از پیش داوری و سبق ذهنی نگاشته است هر چند حقوق بگیر دربار است ولی با نگاهی نقادانه به مسائل حکومتی و اداری نگریسته است ، این سفرنامه می تواند در مورد ، موضوعاتی مانند ، کاهش جمعیت ، ایلات ، کشاورزی ، راهها ، امنیت ، دامداری ، وزن ، مقیاس ، سکه و صنعت و تجارت اطلاعات ذیقیمتی در اختیار پژوهشگران دوره قاجار قرار دهد .

روش تحقیق

روش تحقیق کتابخانه ای ، از طریق جمع آوری داده ها و اطلاعات به صورت فیش برداری و جرح و تعدیل داده ها و استفاده از سایت های اینترنتی می باشد .

موانع و مشکلات تحقیق

دسترسی نداشتن به منابع و مأخذ بخصوص کمیاب بودن آنها در مراکز علمی و کتابخانه های شهرستان شاهرود از عمده مشکلات در انجام این پژوهش می باشد.

فصل اول

پیشینه کشاورزی و مالکیت ارضی ایران قبل

از تأسیس سلسله قاجار

۱-۱- نگاه‌های به کشاورزی و مالکیت ارضی در ایران قبل از اسلام

۱-۱-۱- کشاورزی قبل از اسلام

کشف کشاورزی و بدست آوردن غذا از زمین تغییر عظیمی در حیات بشر بوجود آورد. برای انسان خیلی آسانتر بود، بوسیله کشاورزی غذای خود را بدست آورد تا اینکه تمام وقت با اضطراب و نگرانی دنبال شکار حیوانات باشد. برای کشاورزی باید زمین را شخم بزند، بذر بکارد، بعد محصول را درو و خرمن کند. بنابراین مجبور است یکجا در روی زمین سکنی گزیند، زندگی کند و در کنار مزرعه اش باقی بماند. این روند در ادامه، دهکده ها و سپس شهرها را بوجود آورد. با رونق کشاورزی مازاد محصول در جایی جمع، انبار و مشاغل متنوعی بوجود آمد. آنهائیکه کار سامان دادن و سرپرستی کارها را بعهده داشتند، بتدریج قدرت گرفته، بعدها به حکمرانان و پادشاهان مبدل گشتند. آنها با قدرت و نفوذ خود مقداری از محصولات کشاورزی اضافی را متصرف و برای خودشان نگه داشته، ثروتمند شدند. در حالیکه کسانیکه در مزرعه کار می کردند آنقدر از سهم خود می بردند که بتوانند زنده بمانند. بدین قرار با پیدایش زراعت و کشاورزی شکل زندگی انسان تغییر، مالکیت زمین وارد زندگی او شد. در این اثنی کشور ایران نیز با سابقه تمدنی چندین هزار ساله نقش بسزایی در این تحول تاریخی داشته است. تازه ترین تحقیقات باستان شناسی در نقاط مختلف ایران،

«سابقه و قدمت کشاورزی و همچنین روستائیشینی در ایران از شرقی ترین تا غربی ترین نواحی آن به هشت

هزار سال می رسد.»^۱

۱- انصافیور، غلامرضا، تاریخ اقتصادی روستائیان، ص ۵۷

کاوشهای سالهای اخیر همچنین ثابت کرده که،

«تمدن از فلات ایران رو به مغرب و جلگه بین النهرین رفته است. از حفاریهای سودمند علمی در نقاط مختلف ایران انجام گرفته معلوم شده که این کشور بایستی دارای کشاورزی و صنایعی قدیمی تر از آن مصر و کشورهای همسایه هم باشد.»^۱

در تپه مارلیک (رودبار) کاوشهای انجام شده و ابزار بدست آمده منجمله،

«مجسمه کوچک یک جفت گاو که با تمام یراق و آلات شبیه به آنچه که امروز در بعضی از نقاط وجود دارد به گاو آهن بسته شده آماده شخم می باشد بدست آمده این مجسمه که از سه هزار سال پیش از میلاد در زیر خاک مانده شاهد گویایی است که در عصر مفرغ در این قسمت کوههای البرز کشاورزی یک رشته مهم و وسیله معیشت اهالی بوده.»^۲

این آثار نشان می دهد فلات ایران از نخستین کشورهای جهان است که به کشت و زرع و پرورش دام پرداخته است که بعدها پس از مهاجرت اقوام آریایی در این منطقه، کشاورزی و دامپروری مورد توجه قرار گرفت. در ایران بدست آوردن غذا، اقتصاد خانواده و حکومت متکی به کشاورزی بوده بطوری که کاوشهای تپه سیلک نشان می دهد که از شش هزار سال پیش در حدود کاشان عده ای از طریق کشاورزی زندگی می کردند. دانشمندان دیرینه شناس شوروی در نتیجه پژوهش دسته جمعی خود معلوم داشته اند که ایران یکی از قدیمی ترین کانونهای زراعت جهان است. برای توسعه کشاورزی ابداعاتی نیز داشته اند اومستد می نویسد:

«روستائیان ما قبل تاریخی ایران برای کشاندن آب به مزارع این ماده حیاتی را از تپه هایی که خشک به نظر می رسید جستجو کردند و برای آن که مبادا آب گرانبها بخار شود و از دست برود آن را در زیرزمین در قنات می بردند.»^۳

در عهد اعیلامیها کشاورزی در نواحی شرقی و مرکزی ایران از هزاره سوم تا هزاره اول قبل میلاد پیشرفت قابل توجهی کرد، هر چند در غرب به علت رودخانه های کارون و کرخه روستاها حاصلخیزتر از شرق و نواحی مرکزی بود و نواحی غربی مرکز قدرت اقتصادی و حکومت ایران شد. دره قدیمی سوزیانا سرزمین رودهای کرخه و کارون که از لحاظ

۱- بهرامی، تقی، تاریخ کشاورزی ایران، ص ۳

۲- راوندی، تاریخ اجتماعی ایران جلد ۱، ص ۱۷۶

۳- انصافیور، ص ۸۲

شرایط طبیعی تشابه زیادی با بین النهرین دارد یکی از قدیمی ترین نواحی کشت غلات در آسیای نزدیک به شمار می رود. مردم فلات ایران چون کار کشاورزی را مقدس می شماردند به پیشرفت و توسعه آن همت گماشتند به نحوی که مردم اعیلام،

«اصولاً برای باغها و بیشه ها یک نوع احترام فوق العاده قائل بودند و بیشه های متبرک جزء ابنیه دینی آنها محسوب می شده است و قسمتی از معابد آنها را تشکیل می داده است.»^۱

پس از انقراض اعیلامیها، اگر چه پیشرفت کشاورزی در میان مادها به اندازه پرورش اسب نبود، ولی ترقی امور کشاورزی، مورد تصدیق دانشمندان دیرینه شناس می باشد. آنها از زراعت و تأسیسات آبیاری، اطلاعات وسیعی داشتند. در قرن هفتم و هشتم قبل از میلاد کشاورزی و دامپروری رشته های اصلی اقتصادی مادها را تشکیل می داد. در دوره اعیلام و ماد پیشرفت زیادی در کشاورزی، بخصوص در فن آبیاری مصنوعی حاصل شد. کاوش های باستان شناسان در سال ۱۳۴۴ش به وسیله یک هیئت ایرانی در شوش بر نوعی از چاه غیر از قنات برخورد کردند، که در اواخر هزاره سوم قبل از میلاد در غرب ایران معمول بود. آب این چاهها بوسیله چهارپایان به سطح زمین به بالا کشیده می شده است. احداث نهرها برای آبیاری باغها و زمینهای مزروعی از مصداق های پیشرفت کشاورزی بوده است. یکی از گیاهانی که مادها به کشت آن اهتمام می ورزیدند، یونجه بود که برای تعلیف اسب هایشان از آن استفاده می کردند. نکته مهم در کشاورزی ماد،

«چراگاههای یونجه و دیگری اسبها و ایلخیهای* مشهور ماد می باشد. یونجه نام محلی خود را هم از موطن

و پرورشگاه خود یعنی ماد گرفته و به همین جهت آن را شبدر مدی (Medicago) نامیده اند.»^۲

بعد از مادها،

« کشاورزی که پایه و اساس زندگی جامعه آن زمان به شمار می رفت در دوران هخامنشی اهمیت فوق العاده

ای داشت و پر واضح است که ایرانیان برای این کار اهمیت و موقعیت قائل بودند.»^۳

امپراتوری هخامنشی بدلیل وابستگی به اقتصاد کشاورزی و مالیات اراضی، که بخش اعظم درآمدهای پادشاهان

۱- همان منبع، ص ۱۴۱ و ۱۴۲

۲- بهرامی، تقی، ص ۱۸

۳- دیاکونوف، تاریخ ایران باستان، ص ۱۱۹

*ایلخیها به محل تجمع دسته های نظامی می گفتند